

ארבע התעניות לזכר החורבן

א. ארבע התעניות הן תקנת נביאים

ארבע תעניות נקבעו כזכר לחורבן, והן: י"ז בתמוז, תשעה באב, צום גדליה בג' בתשרי, ועשרה בטבת. ארבע תעניות אלו היו תקנת הנביאים מעיקרון, ומוזכרות כבר בדברי הנביא זכריה (פרק ח):

י. כה אָמַר ה' צְבָאוֹת צוֹם הָרְבִיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה לְבֵית יִהוּדָה לְשִׁשּׁוֹן וּלְשִׁמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהָאֲמַת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ:

דברי זכריה היו תשובה לעם ישראל על שאלתם אם ימשיכו לצום ולהתאבל על בית ראשון, אחר שיבתם לציון ולאחר שהחלו בבניין בית שני:

ג. ...הַאֲבָבָה בְּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי הַנָּזֹר כְּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי זֶה כְּמָה שָׁנִים:

ד. וַיְהִי דְבַר ה' צְבָאוֹת אֵלַי לֵאמֹר:

ה. אָמַר אֵל כָּל עַם הָאָרֶץ וְאֵל הַכֹּהֲנִים לֵאמֹר כִּי צִמְתֶּם וְסָפוּד בְּחֲמִישִׁי וּבְשִׁבְעִי וְזֶה שְׁבַעִים שָׁנָה הָצוֹם צִמְתִּנִי אָנֹכִי:

זכריה ז

ולמה הזכיר זכריה בפעם הזאת רק את צום החמישי והשביעי?
השיב על כך הרד"ק (שם פסוק ה):

אמרו בחמישי ובשביעי אף על פי שהם ארבע צומות, זכר החמישי שהיה בה החרבון¹² וזכר השביעי שנהרג בו גדליה והיה חרבן שני, שכבר נשארו דלת הארץ ולא היתה חרבה אם נשארו דלת העם שהשאיר נבוזראדן לכורמים וליוגבים. וגדליה נהרג בראש חדש השביעי, ולפי שהוא יום טוב קבעו התענית למחרתו.¹³

למעשה נזכרים צומות אלו גם במגילת אסתר פרק ט:

לא. לְקִיָּם אֶת יְמֵי הַפְּרִים הָאֵלֶּה בְּזִמְנֵיהֶם כְּאֲשֶׁר קִיָּם עֲלֵיהֶם מֶרְדֳּכַי הַיְהוּדִי וְאַסְתֵּר הַמְּלִכָּה וְכְאֲשֶׁר קִיָּמוּ עַל נַפְשָׁם וְעַל זֶרְעָם דְּבָרֵי הַצְּמוֹת וְזִעְקָתָם:¹⁴

12. אבן עזרא כתב שהצום בתשעה באב הוא על חורבן בית שני, בניגוד להרבה ראשונים אשר יובאו להלן, שסבורים שארבעה הצומות הם על אירועי חורבן בית ראשון.

13. הערת הרב אביגדר נבנצל: הגמרא (ראש השנה יח) למדה מכאן ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלוקינו.

14. כפי שכתב אבן עזרא (אסתר פרק ט): "וטעם 'דברי הצומות', על הנוכחים בספר זכריה: שהן בתמוז ואב ותשרי וטבת, והטעם כי קיימו היהודים על נפשם לשמוח בימי הפורים כאשר

האם היה בתחילה הבדל בין תשעה באב לשלושת התעניות האחרות?

בתחילה, כשהנביאים קבעו ארבע תעניות לזכר החורבן, הם לא הבדילו ביניהן, כולן התחילו מן הערב וכללו את כל חמשת העינויים, כפי שאנו נוהגים בצום תשעה באב:

ומסתברא דכולהו ארבע צומות תענית ציבור הן,¹⁵ ונביאים גזרו אותם¹⁶ וכל חומרי תענית עליהן, מפסיקין בהן מבעוד יום ואסורין ברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה כתשעה באב, וקרא מקיש להו לתשעה באב, אלא האידנא כיון דבזמן דליכא שמד בטלין, רצו ונהגו להתענות בהן ולא רצו לנהוג בהם בחומרות הללו, אבל מעיקר התקנה ודאי אסורין הן בכולן, דלא גרעה גזרת נביאים מגזרת בית דין בתעניות אמצעיות ואחרונות, וכל דתקון נביאים כעין דאורייתא תקון, תשעה באב וד' צומות כיום הכפורים לעינוי.

וכן לגבי תענית דמגילה אמרו במדרש תהלים: "וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים לילה ויום", וכי אפשר לאדם לעשות כן? אלא שהיו מפסיקין מבעוד יום. ובתוספתא אמרו במסכת תענית, כל אלו שאמרו אוכלין ושותין מבעוד יום ואסורין במלאכה וברחיצה וכו', מניין שהיום הולך אחר הלילה, שנאמר, לך כנוס את כל היהודים וצומו עלי שלשת ימים לילה ויום. הא למדנו שאין תענית צבור נקבע על הצבור אלא בהפסקה מבעוד יום, ובחומרין אלו כולן שוין הן לתשעה באב בעינוי.

"תורת האדם" לרמב"ן, "שער האבל"

- ענין אבלות ישנה ד"ה ומסתברא דכולהו¹⁷

ב. האם עשרה בטבת או חמישה בטבת?

ביחס לזיהוי של צום העשירי הייתה מחלוקת בין רבי עקיבא לרבי שמעון: תניא, אמר רבי שמעון: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש, ואני אין דורש כמותו. צום הרביעי – זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, שנאמר (ירמיהו נב): "בחודש

קיימו על נפשם ועל זרעם להתענות בימי אבלם כאשר הובקעה העיר ונשרף הבית". וכן כתב הרשב"ץ בספר הי"תשב"ץ" ח"ב סימן רעא. הרב אביגדר נבנצל העיר שפירוש זה הוא בניגוד למשתמע מטעמי המקרא.

15. ההגדרה של תענית צבור היא כמו שמופיע ב"תוספתא" מסכת תענית (ליברמן) פרק ב: "מה בין תענית צבור לתענית יחיד? תענית צבור אוכלין ושותין מבעוד יום, מה שאין כן בתענית יחיד. תענית צבור אסורין במלאכה ברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, מה שאין כן יחיד וכו'".

16. הר"ד סולובייציק (שיעורים לזכר אבא מארי ז"ל, ח"א א' עמ' סט-ע) כתב שבמשך שבעים שנות הגלות היו הצומות רשות, ורק על ידי נבואת זכריה הפכו לתעניות חובה מדברי קבלה. ודומני שמתוך דברי הרמב"ן האלו משמע שהצומות היו מתחילתם גזרת נביאים.

17. נמצא בתוך "כתבי רמב"ן", מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד, עמ' רמד.

הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר".¹⁸ ואמאי קרי ליה רביעי – רביעי לחדשים.

צום החמישי – זה תשעה באב, שבו נשרף בית אלוקינו.¹⁹ ואמאי קרי ליה חמישי – חמישי לחדשים.²⁰

צום השביעי – זה שלשה בתשרי, שבו נהרג גדליה בן אחיקם. ומי הרגו – ישמעאל בן נתניה הרגו, ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלוקינו. ואמאי קרי ליה שביעי – שביעי לחדשים.²¹

צום העשירי – זה עשרה בטבת, שבו סמך מלך בבל על ירושלים, שנאמר (יחזקאל כד): "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי בעשור לחדש לאמר. בן אדם כתב לך את שם היום את עצם היום הזה סמך מלך בבל אל ירושלים". ואמאי קרי ליה עשירי – עשירי לחדשים. והלא היה ראוי זה לכתוב ראשון. ולמה נכתב כאן – כדי להסדיר חדשים כתיקנן.

ואני איני אומר כן, אלא: צום העשירי – זה חמשה בטבת שבו באת שמועה לגולה שהוכתה העיר, שנאמר (יחזקאל לג): "ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותנו בא אלי הפליט מירושלם לאמר הִכְתָּה הָעִיר", ועשו יום שמועה כיום שריפה. ונראין דברי מדבריו, שאני אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, והוא אומר על ראשון אחרון, ועל אחרון ראשון. אלא שהוא מונה לסדר חדשים, ואני מונה לסדר פורעניות.

תלמוד בבלי מסכת ראש השנה יח ע"ב

ואם תאמר, היאך הם חלקו במציאות? הרי אפשר היה להכריע מחלוקת זו על ידי "פוק חזי מאי עמא דבר" (צא וראה כיצד נוהג העם)? נוכל להבין זאת אם נניח שבתקופת בית שני לא נהגו הצומות, ואחרי חורבנו, עדיין לא נתגבש – בימיהם של תנאים אלה – מנהג קבוע לצום העשירי.

18. חז"ל (תענית פרק ד משנה ו) ציינו עוד ארבעה דברים שארעו ביום זה: א. נשתברו לוחות ראשונים. ב. בוטלה הקרבת התמיד בבית ראשון. ג. שרף אפוסטמוס הרשע את התורה. ד. הועמד צלם בהיכל.

19. "תוספות" מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב: "זה תשעה באב שבו נשרף - בפרק בתרא דתענית (דף כט.) רמי קראי אהדדי: דבסוף מלכים כתיב דנשרף בשבעה ובספר ירמיה כתיב בעשור לחדש וישרוף וגו', ומשני דבז' לחדש נכנסו אויבים להיכל, ואכלו ושתו בו שביעי שמיני ותשיעי עד שפנה היום, לעתותי ערב הציתו בו האש ונשרף עד שקיעת החמה בעשור".

20. חז"ל (משנה מסכת תענית פרק ד משנה ו) מונים עוד כמה דברים שארעו ביום זה: "בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ וחרב הבית בראשונה ובשניה ונלכדה ביתר ונחרשה העיר".

21. לאמתו של דבר הוא נרצח בראש השנה, אלא שחז"ל דחו את הצום לגי' בתשרי.

אך עדיין קשה, הרי אפשר היה לבדוק באיזה יום בחודש זה בתקופת בית שני היה ששון ושמחה, כפי שהבטיח הנביא זכריה?
 רבי יוסף באב"ד, בעל ה"מנחת חינוך", השיב על כך תשובה שהיא יפה וטובה גם לשאלות נוספות שתתעוררנה במרוצת המאמר, תשובה שניתנה גם על ידי חכמים אחרים לפניו ואחריו:

הקבלה לא קבעה יום מיוחד כלל, רק חודשים, ובאיזה יום בחודש שרוצים מתענים, וכן בימי ששון ושמחה באיזה יום שרוצים בחודשים הללו עושין ששון ושמחה. אם כן בבית שני היה כל מקום נוהג כמו שהיו רוצים. ואחרי זה כשנחרב הבית בשניה והיו רוצים לקבוע הימים הללו לכל ישראל בשווה... וביררו חז"ל לאחר החורבן ימים הללו והיה דעת ר"ע שהצום יהיה עשרה בטבת ורשב"י אומר בה' בטבת, אף על פי שמביאין ראיה מפסוקים, זה אסמכתא בעלמא, ועל כן אמר רבי יוחנן שאילו היה שם היה קובע בעשירי,²² דזה הברירה באיזה יום, היה מדברי חז"ל.

"מנחת חינוך" סימן שאי

מה דינו של צום עשרה בטבת בשבת?

צום עשרה בטבת יוצא דופן ביחס לשאר הצומות לעניין שבת. שאר הצומות, אם הם חלים בשבת, הם נדחים לאחר השבת, ואילו צום עשרה בטבת, לדעת אבודרהם – אם היה חל בשבת,²³ לא היה נדחה לאחר השבת:

וחילוק יש ביניהם שארבעת הצומות הם נדחין לפעמים כשחלו בשבת, חוץ מעשרה בטבת שאינו חל לעולם בשבת, אבל הוא חל לפעמים ביום ששי ומתענין בו ביום, ואפילו היה חל בשבת לא היו יכולים לדחותו ליום אחר, מפני שנאמר בו (יחי כה, ב) "בעצם היום הזה" כמו ביום הכפורים.²⁴ ושאר הצומות אינן חלין לעולם ביום ששי.

"ספר אבודרהם" סדר תפלת התעניות ד"ה ועתה אפרש

דברי האבודרהם ניתנים להיאמר רק לדעות שאיסור תענית ביום השבת הוא מדברי קבלה ונלמד מהפסוק בספר ישעיהו (פרק נח פסוק יג): "וקראת לשבת עונג".

22. כוונתו שרבי יוחנן היה קובע את צום החמישי בעשרה באב ולא בתשעה באב. כמו שכתוב במסכת תענית דף כט עמוד א: "והיינו דאמר רבי יוחנן: אלמלי הייתי באותו הדור - לא קבעתיו אלא בעשירי, מפני שרובו של היכל בו נשרף. ורבנן: אתחלתא דפורענותא עדיפא".

23. כיום אין הוא חל בשבת.

24. הרב מאיר שמחה הכהן כתב בספרו "אור שמח" (הלכות תעניות פרק ה הלכה ו) על פי דברי המב"ט, שההיתר לצום את צום עשרה בטבת בשבת הוא משום שהצום מתחיל רק מהבוקר, ושלכן מותר גם לצום תענית חלום בשבת. ודבריו קצת קשים, שהרי הסיבה שכתובה באבודרהם לצום עשרה בטבת בשבת, היא משום הכתוב ביחזקאל: "בעצם היום הזה", וכשנכתב פסוק זה צום עשרה בטבת התחיל מהלילה, כמו שכתבו הרמב"ן ושאר הראשונים, ורק אחרי חורבן בית שני רצו ישראל שהצום יתחיל מהבוקר.

לדעות שאיסור תענית בשבת הוא מהתורה, לא יתכן שנעקור איסור תורה על ידי תקנת נביאים.²⁵

רבי חיים מבריסק הסביר את דברי אבודרהם על פי העיקרון שכתב בעל המנחת חינוך²⁶ לעיל:

הנה בעל הלכות גדולות²⁷ כתב דאם היה אפשר שיחול עשרה בטבת בשבת היו מתענים אפילו בשבת, וצריך ביאור, מאי שנא משאר תעניות? והנה תענית חלום מתענין אפילו בשבת, וחזינן מזה דשייך תענית בשבת,²⁸ רק דבדרך כלל נדחה מפני השבת משום דגם למחר יכולים להתענות, אבל בתענית חלום, דאמר בגמרא דיפה לחלום כשמתענין בו ביום, ולכן אינו נדחה.

וזהו החילוק מכל תעניות לעשרה בטבת, דבכל תעניות מתענין מפני המאורעות ותלוי בחודש כדכתיב בקרא, ושפיר שייך שידחה, אבל בעשרה בטבת דכתיב בעצם היום הזה, א"כ הוא דין דוקא באותו יום, ועל כן אי אפשר לדחות למחר

"שיעורי הרב חיים סולובייציק" עמ' עו (סטנסיל)²⁹

ואם תאמר, למה הבדיל הנביא בין צום עשרה לטבת לשאר הצומות, מדוע בצומות האחרים תלה את המאורע בחודש, ובטבת תלה את המאורע בעצם היום?

אפשר להסביר הדבר בשני אופנים. דרך אחת על פי דבריו של בעל ה"בני יששכר" (חודש טבת מאמר יד), שהתחלת הפורענות חמורה יותר:

כתבו הראשונים, אלמלי היה באפשרי על פי קביעות שיארע צום העשירי בשבת, היה דוחה שבת. ונראה דמזה למדו חכמי הדור בעת ההיא, דהנה אמר רבי יוחנן אלמלי הייתי באותו הדור קבעתיו בעשירי שרובו של היכל נשרף בו. ורבנן? –

25. ב"ביאור הלכה" סימן רפח הביא את שתי הדעות: "ואיסור תענית בשבת, יש דעות בפוסקים, אם הוא רק מדברי קבלה מדכתיב וקראת לשבת ענג, או הוא מדאורייתא מדכתיב אכלוהו היום וגו', עיין בתשובת הרשב"א סימן תרי"ד".

26. אמנם בעל ה"מנחת חינוך" לא הבחין בין עשרה בטבת לשאר התעניות, כפי שהבחין הרב חיים מבריסק, ואפשר שהוא כתב דבריו לדעת שאר הפוסקים שאינם מבדילים בין הצומות.

27. דומני שצריך לכתוב אבודרהם, שכן בבה"ג לא מצאתי דבר כזה.

28. ראה מה שהבאנו בהערה לעיל בשם ה"ביאור הלכה".

29. כיצד יסביר הגר"ח סולובייציק את מחלוקת רבי שמעון ור"ע, הרי אפשר היה לברר את הדבר על פי מה שנהוג היה בעם ישראל? אפשר לומר שההקפדה על יום עשרה בטבת ולא על החודש הייתה בשבעים שנות גלות בבל, ברם בזמן בית שני, כשהצומות הפכו לימי שמחה, לא הייתה הקפדה על היום אלא רק על החודש, כי הנביא דיבר על החדשים ולא על הימים. אולם אחרי חורבן בית שני, כשחזרו לצומות, אז ניסו רשב"י ור"ע לברר באיזה יום היה צום העשירי אם בחמישי בחודש או בעשירי.

אתחלתא דפורענותא עדיפא. היינו העיקר יש להתאונן על ההתחלה. ונראה דחכמי הדור למדוהו מדברי הנביא שאמר בנבואת חומרת צום העשירי שראוי לדחות שבת, להיות זה היום אתחלתא דפורענותא, שבו ביום סמך מלך בבל וצר על עיר הקדש.³⁰

ונדמה שגם בעל "ערוך השולחן" (אורח חיים סימן תקמט סעיף ב) כיוון לכך :

ועל כי בעשרה בטבת היתה התחלת הצרות, על כן קבעוהו לתענית לדורות. ונמצא בשם הקדמונים דאלמלי היה חל עשרה בטבת בשבת היה דוחה שבת, מפני דכתיב ביה "בעצם היום הזה" כמו ביוה"כ [ב"י בסי' תק"ן בשם אבודרהם], ואנן לא קיימא לן כן כמו שיתבאר.

ודרך שנייה, שהתחלת המצור הייתה מאורע שאירע בבת אחת, ביום אחד מסוים, כמו שהדגיש הנביא: "בעצם היום הזה", ועל כן נקבע היום הזה כיום תענית לדורות. לעומת זאת, הבקעת העיר הייתה תהליך ממושך, שהחל מעשרה בטבת בשנה התשיעית לצדקיהו ועד תשעה בתמוז בשנה האחת עשרה לצדקיהו, לכן קבע הנביא את הצום לחודש הרביעי בכללו ולא דווקא ליום מסוים בחודש.³¹

ג. האם תשעה בתמוז או שבעה עשר בתמוז?

לפי הכתוב בירמיהו (פרק נב) הובקעה העיר בתשעה בתמוז :

ו. בַּחֹדֶשׁ הָרְבִיעִי בַּתְּשֻׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיִּחְזַק הָרֶעֶב בְּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לָעַם הָאָרֶץ;
ז. וַתִּבְקַע הָעִיר וְכָל אַנְשֵׁי הַמְּלָחָמָה יִבְרָחוּ וַיֵּצְאוּ מֵהָעִיר לִילָה דָרָךְ שָׁעַר בֵּין הַחֲמַתִּים
אֲשֶׁר עַל גֵּן הַמֶּלֶךְ וְכַשְׂדִּים עַל הָעִיר סָבִיב וַיִּלְכוּ דָרָךְ הָעֶרְבָה:

מדוע אפוא אנו צמים ב"ז בתמוז?

שאלה זו נשאלה במסכת תענית (כח ע"ב) :

הובקעה העיר בשבעה עשר הוה? והכתיב (ירמיהו נ"ב) "בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר", וכתיב בתריה (ירמיהו נ"ב) "ותבקע העיר" וגו'! אמר רבא: לא קשיא, כאן – בראשונה, כאן – בשניה. דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה בשבעה עשר בו.

זאת אומרת, שבשבעים שנות גלות בבל אחרי חורבן הבית הראשון, צום הרביעי היה בתשעה בתמוז, ורק אחרי חורבן בית שני הוא נקבע לשבעה עשר בתמוז כי ביום זה הובקעה העיר בשניה.

30. וכן כתב רבי יונתן איבשיץ בספרו "יערות דבש" ח"א דרוש ב'.

31. ראה תשובת הרב עובדיה יוסף (ייביע אומר", חלק ו' סימן לא) שרש"י במסכת מגילה דף ה' חולק על דברי האבודרהם, וכן חולקים עליו ה"אור זרוע" (ח"ב סי' יז) וה"מרדכי".

ולמה נקבעה התענית לפי מה שקרה בשניה? לדעת הרמב"ן (ב"תורת האדם", צוטט לעיל) משום שחורבן שני חמיר לך:

ובתשעה בתמוז אין מתענין אבל בשבעה עשר בו מתענין, דכיון שמתחילה קיבלוהו עליהם על שם שבו הובקעה העיר בראשונה, ובשניה הובקעה בשבעה עשר בו, נהגו להתענות בשבעה עשר דחורבן שני חמיר לך.³² ומכל מקום צום רביעי הוא לבקיעת העיר ולצרות שהוכפלו בו.³³

מה כוונת הרמב"ן בסיום דבריו: "ומכל מקום צום רביעי הוא"? הסביר הבית יוסף:

היינו לומר, דאע"ג דצום הרביעי דקאמר קרא אינו אלא על תשעה בתמוז, שפיר מצינן למיקרי לשבעה עשר בתמוז צום הרביעי להיות לו כל דין שהיה לתשעה בתמוז מקודם, וזה לסיבת הבקעת העיר שנבקעה בו וצרות שהוכפלו בו, הלכך אע"פ שצום הרביעי הכתוב במקרא אינו אלא על תשעה בתמוז,³⁴ לדידן יש לשבעה עשר בתמוז כל דין שהיה לתשעה בתמוז לדידהו.³⁵

כלומר, אף על פי שזכריה הורה לנו לצום בתשעה בתמוז, אנו המרנו אותו בשבעה עשר בתמוז, כי הוא תואם לתשעה בתמוז.

ועדיין לא ברור, היאך מותר היה לבטל את דברי הנביא ולהמיר את הצום שנקבע בדברי הנביא בצום אחר?³⁶ השיב על כך רבי שמעון בן צמח (הרשב"ץ) על פי העיקרון של ה"מנחת חינוך" שהובא לעיל:

שהנביאים שתיקנו צום הרביעי לא ייחדו בזה אי זה יום, והניחו הדבר מסור לב"ד לטלטלו מיום אל יום על צרה כיוצא בה, והיא הבקיעה, בין שתהיה בט' בו או ביום אחר כל שהיא באותו חודש, הדבר מסור בידן לקבעו ביום הבקיעה. ונראה ודאי שאם הובקעה העיר בחודש אחר, היינו מתענין בט' ברביעי ולא היינו מתענין באותו חודש שנבקעה בו, כיוצא בתענית של סמיכת יד על ירושלם, שאנו מתענין על

32. המאירי ("בית הבחירה" ראש השנה דף יח) כתב: "ואנו מתענין בשבעה עשר בו משום שהוא אבלות קרובה".

33. ה"מגן אברהם" כתב (סימן תקמט, ב): "בעל נפש יתענה גם בתשעה בתמוז".

34. והרי צום הרביעי (תמוז) נקבע על פי דברי הנביא זכריה, וכוונתו הייתה לתשעה בתמוז.

35. ה"מנחת חינוך" הנ"ל כתב לשיטתו, שמכל מקום צום הרביעי הוא, כי הנביאים לכתחילה לא קבעו יום אלא חודש, ובכל מקרה אנו צמים בחדש הרביעי. ומכאן שאם הבקעת העיר בשנייה לא הייתה ברביעי אפשר שהיינו צמים פעמיים.

36. וכן הקשה בעל ה"מנחת חינוך" (סימן שא, ב): "ותמיהה גדולה, היאך יכולין אנחנו לעקור דברי קבלה שהוא כתורה? היו צריכים לקבוע גם את יום י"ז, ואם משום דקשה על הציבור, מכל מקום היאך יוכלו לעקור דבר תורה בקום ועשה לאכול ולשתות ושאר עניינים, שהוא מדברי קבלה בשעת השמד?"

ראשון ולא על שני. לפי שכך תיקנו הנביאים שיהיו הצומות באלו הארבעה חדשים, אבל לא הקפידו על איזה יום מהם,³⁷ ובלבד שתהיה הצרה מעין הראשונה, כגון בקיעת העיר.

שו"ת "תשב"ץ" חלק ב סימן רעא

לדעת הירושלמי צמו תמיד בשבעה עשר בתמוז

כל מה שכתבנו עד עתה, שבראשונה צמו בשבעה בתמוז, ורק אחרי חורבן בית שני הועתק הצום לשבעה עשר בתמוז, כי בו נבקעה העיר בפעם השנייה, נכון לדעת התלמוד הבבלי. ברם לפי התלמוד הירושלמי, העיר הובקעה בשבעה עשר בתמוז גם בחורבן בית ראשון, וכבר בגלות בבל הראשונה צמו בשבעה עשר בתמוז. ומה שכתוב בירמיהו שבראשונה העיר הובקעה בתשעה לחודש - קלקול חשבונות היה שם, כלומר, ישראל איבדו את חשבון הימים מפאת אורך וקושי המצור, וסברו שהעיר הובקעה בתשעה בתמוז. כך נכתב בתוספות במסכת ראש השנה (יח ע"ב):

זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר - היינו בראשונה אבל בשנייה הובקעה ב"ז, ומשום הכי עבדינן ב"ז תענית.

והך ברייתא מתנינן בירושלמי וגרסינן בה י"ז בתמוז, ואע"ג דכתיב בקרא בתשעה לחדש, קלקול חשבונות היו שם, ופליג אש"ס דידן, ורוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם, ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים.

הסבר אחר ומעניין לקלקול החשבונות מצאנו בדבריו של הרב צבי יהודה הכהן קוק:

כשם שהתורה נדרשת ב"עירוב פרשיות" (בבא קמא קז ע"א) ומידות שמעל הסדר, כך הוא בנביאים - קלקול חשבונות. "מיום שחרב בית המקדש לא נראה רקיע בטהרתו" (ברכות נט ע"א).

מיום שחרב בית המקדש יש חושך בעולם ובכל העולמים כולם. יש ערוביה בכל, ברקיע השמים, בישראל, ובאורייתא. לעומת דברי התורה שהם לדורות, הרי דברי הנביאים הם לפי צורך הדור והשעה, כהגדרתו של רש"י (חולין קלז, א). דברי אלוקים חיים זורמים ואינם קפואים בסדרים. דברי אלוקים חיים זורמים מאז מתן תורה בהר סיני. "וכל העם רואים את הקולות" - "רואין את הנשמע ושומעין את הנראה"

37. גם הריטב"א ("חידושי הריטב"א" מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב) העלה אפשרות כזו: "ואפשר עוד לומר שאף נביאים הראשונים שגזרו התענית יודעין היו בחורבן בית שני ולא קבעוהו בתשעה בו דוקא, אלא בחדש זה, שלא מצינו שנקרא אלא צום הרביעי, אבל אין צריך לכך". וכן כתב בחידושו למסכת תענית דף כו עמוד ב: "ואף בתחילה לפי שהיו יודעים זה (שהעיר תיבקע בשנית) גזרו הצום סתם בחדש זה ולא סיימו יום מסוים, ועוד שכיון שהדבר נתלה ברצון, כשרצו צבור קיבלו עליהם ב"ז בו, אבל שאר הצומות שלא נשתנו ולא היו אלא בבית ראשון עומדים בגזירתם כבתחילה."

(מכילתא שמות כ,טו), מעל הסדר האנושי הרגיל, מה שמעל הסדר היותר אמיתי והיותר ממשי. האמת היא שמתוך מה שלמעלה מן הסדר אפשר להבין את הסדר. העולם הזה, כאשר הוא דבוק בעולם הבא, בנצח, יש לו איזה ממשות. הנביאים הם המשך התורה. מהם אנו למדים את אמיתות הזמנים שלנו. ומכאן לענייננו: בירור הסדר הכרונולוגי שלנו כביטוי החריף של הירושלמי שיש כאן קלקול חשבונות. הנביאים שייכים למלך,³⁸ לכן סידור הדברים והתגלותם מופיע בקלקול. מתוך עניין היום הזה נתגלה לנו הלימוד הגדול של הירושלמי, שיש קלקול בבית המלך, וזהו הסדר האמיתי. זהו מצב מכאיב הנמשך מן הבכיה למעלה בבתי גוואי (חגיגה ה ע"ב).³⁹

(שיחות רבנו הרב צבי יהודה", י"ז בתמוז עמ' 2)

ד. האם החורבן השני חמור מן הראשון, או שמא להפך?

הרמב"ן לעיל הסביר שאנו צמים בשבעה העשר בתמוז כי בו נבקעה העיר בפעם השנייה, וחורבן בית שני חמיר לן. בעקבותיו כתבו כן גם הטור והשו"ע:

אע"ג דכתיב בקרא: "בחדש הרביעי בתשעה לחודש הובקעה העיר" (ירמיהו לט, ב), אין מתענין בט' בו אלא בי"ז, מפני שאף על פי שבראשונה הובקעה בט' בו, כיון שבשניה הובקעה בי"ז בו, תיקנו להתענות בי"ז בו משום דחורבן בית שני חמיר לן.⁴⁰
 "שולחן ערוך" אורח חיים סימן תקמט

הרשב"ץ (שו"ת "תשב"ץ" ח"ב סימן רעא) לא שש לקבל את הסברו של הרמב"ן, כי לדעתו דווקא חורבן בית ראשון חמיר לן, וכל הצומות נקבעו לפי בית ראשון:

וכן לא מצינו שתיקנו תענית על סמיכת יד רומיים על ירושלים, כמו שתיקנו נביאים על סמיכת יד מלך בבל על ירושלים, וזאת ראיה שלא ראה בית דין בישראל לקבוע צומות אחרים. ונראה הטעם בזה שחורבן ראשון היתה צרתו קשה לישראל יותר מחורבן שני, שהרי בבית שני היו חסרים חמישה דברים כמו שהוא מוזכר בגמרא יומא (נ"ב ע"ב) והביאו סמך לזה: "וארצה בו ואכבד(ה)", חסר ה"א. וגם בבית שני לא היתה חזרה שלמה. ואע"פ שהיו ששון ושמחה כל זמן שהי' הבית בנוי,

38. כוונתו למשל שמביא הירושלמי: משל למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות. באו ואמרו לו: נשבה בנך, ונתקלקלו חשבונותיו, אמר: יעשה זה ראש לחשבונות.

39. מתוך דבריו משמע, כפי שאכן נראה מתוך המשל שהביא הירושלמי, שהבלבול היה למעלה אצל המלך בשמים ומשם הוא חילחל מטה אל העם, בעוד שלפי הסבר התוס' שהובא לעיל משמע, שהבלבול היה אצל העם והנביא כתב דבריו לפי מה שהיה מקובל אצל העם.

40. כלל זה נכון לדעת התלמוד הבבלי, אולם לפי הירושלמי שגם בבית ראשון העיר הובקעה בי"ז תמוז אין ראיה שבית שני חמיר לן וכן כתב רבי אברהם אבלי בפירושו "מגן אברהם" על אתר: "ולא רצו לגזור תענית גם בט' בו דאין מטריחין על הצבור יותר מדאי [רמב"ן], וא"כ בעל נפש יתענה גם בט'. מיהו בירושלמי איתא שבראשונה היה ג"כ בי"ז אלא שמפני הצרות טעו בחשבון". וכן העיר ב"ביאור הגר"א".

כשנחרב חזרו הצומות למקומן מכח תקנתן של נביאים, ולא היתה כדאי צרת חורבן בית שני לקבוע עליה צומות אחרים ונתבאר זה.

ובהמשך דבריו הקשה מדוע אין לנו צמים בתשעה בתמוז, שבו הובקעה העיר בראשונה, והביא את דברי הרמב"ן שחורבן בית שני חמיר לן והעיר עליהם:

ובזה הספק דחק עצמו רבינו הרמב"ן ז"ל בהלכות אבלות ישנה יקחהו המעיין משם. ואינו מספיק.⁴¹

גם הריטב"א סבור כמו הרשב"ץ, שחורבן בית ראשון חמור יותר מחורבן בית שני, ולכן תיקנו את ארבעת הצומות על אירועי בית ראשון, וגם אחרי שנבנה הבית בשנייה לא בטלו הצומות הראשונים:

שהצומות הללו עיקר גזירתן היה על חורבן הראשון כל אחד לענינו, כדמפרש ברייתא לקמן, וכשנבנה בית שני אמר הנביא: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וכו' יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים", כלומר שלא ינהגו בהם רק שיעשו אותם ימים טובים, ומ"מ מדקרי להו נמי לאחר הבנין 'צום', ולא כתיב אשר צמתם, כדכתיב בקרא אחרינא (זכריה ז') "כי צמתם וספוד בחמישי", משמע שלא נתבטלו לגמרי ולא נעקרה לגמרי גזירה ראשונה, ואע"פ שהיה ראוי שתעקר, כיון שעל בית ראשון נגזרה והרי נבנה, והטעם לפי שהיו יודעין שסוף בית שני זה ליחרב ושיהא גלות זה שאנו בו, ובנין בית שני לא חשיב להו כולי האי דליהוי נגדר הפרץ הראשון, ולפיכך לא עקרו גזירתן לגמרי.

⁴²"חידושי הריטב"א", מסכת ראש השנה דף יח ע"ב

הסבר מחלוקת הרמב"ן והריטב"א

השאלה שבה אנו עוסקים, אם חורבן בית ראשון חמור מהשני או להפך, תלויה לכאורה בשאלה אם שיבת ציון ובניין בית שני נחשבים לפקידה וגאולה אם לאו. ירמיהו הנביא (פרק כז) ניבא על כלי בית המקדש הנותרים בבית ה': "בְּבִלְהָ יוֹבְאוּ וְשָׁמָּה יִהְיוּ עַד יוֹם פְּקֻדֵי אֲתָם נְאֻם ה' וְהַעֲלִיתִים וְהִשְׁיבֹתִים אֶל הַמְּקוֹם הַזֶּה". האם נבואה זו התקיימה כבר בזמן שיבת ציון ובניין הבית השני, או שאנו עדיין מצפים לפקידה ולשיבה של הכלים הנותרים לבית ה'?

41. לפי דעתו של הרשב"ץ נקבעה התענית ליי"ז, כי הנביאים לא קבעו יום אלא חודש, ואנו צמים ביי"ז גם על הבקיעה שהייתה בטי' לחודש, כפי שהובאו דבריו לעיל.

42. לפי דעתו נקבע הצום ליי"ז בתמוז כי קשה היה שיתענו על הבקיעה הראשונה ולא על השנייה כפי שכתב שם: "כי קשה היה הדבר שיתענו על הבקיעה הישנה ולא יתענו על החדשה שהיתה חמורה וקשה יותר, וגם היה קשה לגזור שתי תענית בחודש אחד, אלא כיון דשם בקיעה אחת היא וגם שתיהן בחדש אחד קבעו התענית על שתיהן ביי"ז בו בבקיעה שניה שהיא אבל חדש".

הרמב"ן סבור שהכלים שבו והפקידה כבר הייתה⁴³

נתקיים בכלים מה שנתקיים בבית המקדש ובעם, הגולים תחילה נפקדו לשבעים של גלות ראשון, והגולים בשעת חורבן נגאלו לשבעים של חורבן, וכן הבנין למלאות שבעים לחורבן הבית היה, ובאותו זמן השיבו שאר הכלים, דודאי נגאלו והחזירו שכן ירמיה (כו, כב) מתנבא על הכלים הנותרים בבית ה' "בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אותם נאם ה', והעליתים והשיבותים אל המקום הזה".
 ושמה זהו מה שצוה ארתחשסתא לעזרא (ז', י"ט): "ומניא די מתיבהין לך לפלחן בית אלהך השלם קדם אלה ירושלים", ולא היו לו כלים הללו נדבה ולפיכך כתיב בהן (שם ח, כח): "אתם קדש לה' והכלים קודש".

"חידושי הרמב"ן" מסכת מגילה דף יא עמוד ב

לדעת בעל ה"פני יהושע" הכלים לא חזרו

לעומת הרמב"ן, סבור רבי יעקב יושע, בעל הפירוש "פני יהושע", שהכלים הנותרים בבית ה', עדיין לא שבו לירושלים והפקידה עוד לא הייתה, והגלות הנוכחית היא המשך ישיר לגלות בבל הראשונה.
 כדי להבין את דברי ה"פני יהושע" לאשורם, נביא כאן את המחלוקת שהייתה בין רב יהודה לרבי זירא ביחס לעלייה לישראל מבבל:

ר' זירא הוה קמשתמיט מיניה דרב יהודה, דבעא למיסק לארץ ישראל⁴⁴, דאמר רב יהודה: כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה, שנאמר (ירמיהו כ"ז): "בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אותם נאם ה'". ורבי זירא? ההוא בכלי שרת כתיב. ורב יהודה? כתיב קרא אחרינא (שיר השירים ב'): "השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה" וגו'. ורבי זירא? ההוא שלא יעלו ישראל בחומה. ורב יהודה? השבעתי אחרינא כתיב. ורבי זירא? ההוא מיבעי ליה לכדרבי יוסי ברבי חנינא, דאמר: ג' שבועות הללו למה? אחת, שלא יעלו ישראל בחומה; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי. ורב יהודה? (שיר השירים ב') "אם תעירו ואם תעוררו", כתיב. ורבי זירא? מיבעי ליה לכדרבי לוי, דאמר: שש שבועות הללו למה? תלתא – הני דאמרן, אינך – שלא יגלו את הקץ, ושלא ירחקו את הקץ, ושלא יגלו הסוד לעובדי כוכבים.

43. הרמב"ן (בחידושי בראש מסכת מגילה) סבור שבעקבות הצהרת כורש שבו גם רוב היהודים לארץ: "לפי שהוא דבר ברור שבזמנו של נס זה (כוונתו לנס פורים) כבר נפקדו ישראל ועלו לארץ ברשיון כורש ונתיישבו בעריהם, ואע"פ שאמר המן ישנו עם אחד מפוזר ומפורד בין העמים, מ"מ אנשי כנסת הגדולה עם רוב ישראל בארץ היו, ושוב לא עלו מהם אלא מעטים עם עזרא".

44. תרגום: רבי זירא השתמט מרב יהודה שהיה רבו כשרצה לעלות לארץ ישראל.

"בצבאות או באילות השדה" (שיר השירים ב) – אמר רבי אלעזר, אמר להם הקב"ה לישראל: אם אתם מקיימין את השבועה מוטב, ואם לאו – אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאילות השדה.

תלמוד בבלי מסכת כתובות דף קיא עמוד א

על דברי רב יהודה הראשונים, שאסור לעלות לארץ ישראל בגלל הפסוק מספר ירמיהו: "בבלה יובאו ושמה יהיו", הקשו התוס' שם במסכת כתובות:

"אע"ג דהאי קרא בגלות ראשון כתיב, י"ל דבגלות שני נמי קפיד קרא".

ומדוע באמת הפסוק מתייחס גם לגלות השנייה, הרי אחרי שבעים שנה הייתה פקידה, והציפייה הייתה שישראל יעלו לארץ בהמוניהם עם כלי בית המקדש? השיב על כך בעל ה"פני יהושע":

דהא חזינן דאותן כלי שרת שהיו בבבל, לא חזרו להם לארץ ישראל כשעלו בימי כורש, וזה ידוע ומפורסם, אלא על כרחך דהא דכתיב: "עד יום פקדי אותם והעליתים והשיבותים אל המקום הזה", לא איירי כלל בפקידה דימי כורש, דאף פקידה גמורה לא מיקרי וכדפרישית.

ואם כן לפי זה ודאי דקרא דהשבעתי אתכם איירי נמי בזמן הזה, דלא קרינן עד שתחפץ, אלא כשיהיה פקידה גמורה לעתיד, שאז ישובו הכלי שרת מבבל וישראל ישובו לאדמתן, כן נראה לי נכון:

"פני יהושע", כתובות דף קיא עמוד א

על פי זה נבין את שכתב הרמב"ם, שבתקופת בית שני המשיך עם ישראל בארבעת הצומות, למרות דברי זכריה הנביא:⁴⁵

ובבית שני לא היו מתעניין לא עשירי בטבת ולא שבעה עשר בתמוז, אלא הרוצה יתענה או שלא יתענה... והיו מתעניין תשעה באב אע"פ שהוא מסור לרצונם, מפני שהוכפלו בו צרות, כמו שיתבאר בתעניות.⁴⁶

רמב"ם על משנה מסכת ראש השנה פרק א משנה ג

45. הרמב"ם סבור שדברי זכריה הנביא מוסבים גם על תקופת בית שני. דהיינו רק כשיהיה שלום בתקופת הבית יהיו הצומות לששון ולשמחה, ואם יהיו גזירות מלכות הם יחזרו לתוקפם אף בזמן הבית, ואם יהיה מצב ביניים יהיה הדבר תלוי ברצונם של ישראל, חוץ מתשעה באב שבו הוכפלו הצרות. ומה שכתוב בגמרא "שבו חרב הבית בראשונה ובשנייה וכו'", הכוונה לאחר חורבן הבית השני, אבל בתקופת הבית השני הכוונה לצרות אחרות שהיו בתשעה באב. אולי אפשר להסביר את דברי הרמב"ם עפ"י הריטב"א (תענית דף כו) שכבר בימי בית שני קיבלו עליהם ישראל להתענות את כל התעניות האלו. והסברנו דבריו שהכוונה לסוף בית שני כשראו את החורבן קרב ובא.

46. דברי הרמב"ם הם בהתאם לגרסתנו בסוף המשנה: "וכשהיה בית המקדש קיים – יוצאין אף על אייר מפני פסח קטן", כלומר אייר אינו במקום אב אלא נוסף לו. ברם המאירי גרס: "וכשבית המקדש קיים היו יוצאין על אייר מפני פסח קטן", ואז לא היו יוצאים על אב.

בהתאם לכך פסק הרמב"ם כדברי רב יהודה שאסור לעלות מבבל לארץ ישראל:
 כשם שאסור לצאת מהארץ לחוצה לארץ כך אסור לצאת מבבל לשאר הארצות,
 שנאמר בבלה יובאו ושמה יהיו.

רמב"ם הלכות מלכים פרק ה הלכה יב

והסביר דבריו שם רבי יוסף קארו בפירושו "כסף משנה":

דאמר רב יהודה כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה שנאמר "בבלה יובאו ושמה יהיו
 עד יום פקדי אותם". ורבינו כתב המימרא דאסור לצאת מבבל לשאר ארצות ואף
 א"י בכלל, ומשמע התם בגמרא דאמוראי בתראי נמי הכי ס"ל.

על החמצת הפקידה והגאולה בימי שיבת ציון, דאבה מאוד נפשו של רבי יהודה
 הלוי בעל הכוזרי:

אמר החבר: הובשתני מלך כוזר, והעוון הזה הוא אשר מנענו מהשלמת מה שיעדנו בו
 האלקים בבית שני, כמה שאמר (זכריה ב' י"ד): "רני ושמחי בת ציון כי הנני בא
 ושכנתי בתוכך נאם ה'", כי כבר היה העניין האלקי מזומן לחול כאשר בתחילה,
 אילו היו מסכימים כלם לשוב בנפש חפצה, אבל שבו מקצתם, ונשארו רובם
 וגדוליהם בבבל רוצים בגלות ובשעבוד, שלא יפרדו ממשכנותיהם ועניניהם, ושמה
 על זה אמר שלמה: (שיר השירים ה', ב') "אני ישנה ולבי ער", כינה הגלות ב"שינה"
 והתמדת הנבואה ביניהם בשם "לב ער". ובאמרו "קול דודי דופק", כיוון לקריאת
 האלקים לשוב. המלים "שראשי נמלא טל", הן כינוי לשכינה שיצאה מצללי
 המקדש, ומה שאמר: "פשטתי את כתנתי", מורה על עצלותם לשוב.

"ספר הכוזרי" מאמר ב אות כד

ה. תוקפן של ארבע התעניות היום

האם יש חובה היום להתענות בכל ארבע התעניות? כיצד נוצר השוני בין תשעה
 באב ליתר שלוש התעניות?

המקור העיקרי לדין התעניות כיום נמצא במסכת ראש השנה דף יח ע"א:

אמר רב חנא בר ביזנא אמר רב שמעון חסידא: מאי דכתיב (זכריה ח): "כה אמר ה'
 צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון
 ולשמחה". קרי להו צום, וקרי להו ששון ושמחה, בזמן שיש שלום – יהיו לששון
 ולשמחה, אין שלום – צום. אמר רב פפא: הכי קאמר: בזמן שיש שלום – יהיו לששון
 ולשמחה, יש שמד – צום, אין שמד ואין שלום, רצו – מתענין, רצו – אין מתענין.
 אי הכי, תשעה באב נמי! – אמר רב פפא: שאני תשעה באב, הואיל והוכפלו בו
 צרות. דאמר מר: בתשעה באב חרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר,
 ונחרשה העיר.

כפי שכתבנו לעיל, ארבע התעניות שהיו בשבעים שנות גלות בבל, לא בטלו לחלוטין עם בניין הבית השני, אלא נשארו 'בהמתנה', בחזקת ימי צום,⁴⁷ שאם יחרב גם הבית השני – תחזורנה התעניות כמעט לתוקפן ולמעמדן הראשון. אמרנו כמעט ולא ממש, כי אחרי החורבן השני היה הבדל בין שעת שמד, שאז חזרו התעניות לתוקפן ולמעמדן, ובין שעה שאינה שעת שמד, שאז – 'רצו מתענים רצו אין מתענים', וכפי שפירש הרשב"א את דברי הגמרא:

בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. פי' בזמן שיש שלום שישראל שרויין על אדמתן.

אין שמד ואין שלום. כשישראל בארץ האויב אלא שאין שמד, רצו מתענין, רצו אין מתענין. ומסתברא אע"פ שהורגלו להתענות, לא רצו עכשו להתענות אין מתענין. כלומר, כשיש שעת שמד מחויבים אנו לכאורה להתענות בכל התעניות כבתחילה, עם כל החומרות, כמו בצום תשעה באב. ואם אין שעת שמד, שלושת הצומות מלבד תשעה באב, נתונים לבחירתנו אם לצום בהם אם לא. כזו היא דעת הרשב"א.⁴⁸ אולם הרמב"ן הסיק שישראל רצו וקיבלו עליהם את כל הצומות בתורת חובה:

ועכשיו כבר רצו ונהגו להתענות בהם וקבלום עליהם, לפיכך אסור ליחיד לפרוץ גדרן, וכל שכן בדורות הללו שהרי בעונותינו שרבו יש שמד בישראל ואין שלום, הילכך חייבין הכל להתענות מדברי קבלה ותקנת נביאים.

"תורת האדם" שער האבל - ענין אבלות ישנה⁴⁹

האם הצומות היום הם מדברי קבלה ותקנת נביאים, או מנהג ישראל בלבד?

הרמב"ן הגדיר את ארבע הצומות כיום, כצומות מדברי קבלה ותקנת נביאים. ברם הרשב"א חולק על הגדרת הרמב"ן וסבור שהצומות הללו, כולל תשעה באב, אינם מדברי קבלה ותקנת נביאים.⁵⁰ כך עולה מדבריו במסכת מגילה:

47. ראינו לעיל שלדעת הרמב"ם בפירוש המשניות גם בתקופת בית שני נהגו ארבע התעניות.
48. וכן כתב הר"ן (דף ד ע"ב על דפי הרי"ף) בתחילה, אלא שאחר כך הביא דברי הרמב"ן שלהלן.
49. שיטת הרמב"ן זהה לשיטת אחד מהגאונים הרב ברגילוני ז"ל (הובא בספר "שערי תשובה" סימן עז, קובץ של תשובות הגאונים, ליוורנו תרכ"ט): "מ"ט קבעום האידנא חובה? מפני שהם דברי קבלה, ועוד שלא בטלו לגמרי, שהרי בזמן שיש שמד – צום. ובגלות - השמד נוהג פעמים הרבה. ועוד שאפי' בזמן שאין שמד ואין שלום - ברצו תליא מילתא, אבל לכך עכשו קבעום חובה".

50. וכן כתב בתשובת ה"תשב"ץ" ח"ב, סימן רעא: "ואי ליכא שמד הניחו הדבר תלוי ב"רצו", בט' באב שהוכפלו בו צרות – רצו וקבלו עליהם אותו צום בחומרותיו, והרי הוא צום היכא דליכא שמד מכח קבלתן בלבד, אבל היכא דאיכא שמד, ארבעתן שוין מכח תקנת הנביאים".

והא דמתמרינן בט' באב – הנהגת הדורות היתה, הואיל והוכפלו בו צרות, וכדאיתא התם בר"ה (יח ע"ב), והלכך אלו רצה רבי לעקרו, לא מבטל דברי ב"ד שגדול ממנו הוא, ואע"פ שבו היו השלוחין יוצאין ולא על השאר כדאיתא התם. ואע"פ שנהגו להתענות אף בשאר, הואיל ולא קבלו עליהם חומרא כט' באב ולא הוכפלו בהם צרות, לא חששו להוציא שלוחים עליהם, כנ"ל.

"חידושי הרשב"א" מסכת מגילה דף ה עמוד ב⁵¹

גם הריטב"א הוכיח מהגמרא במסכת מגילה שהצומות היום הם מנהג בלבד ולא תקנת נביאים :

והנכון דרבי היה רוצה לעקור תשעה באב כגון י"ז בתמוז,⁵² דשורת הדין אין הפרש ביניהם בגזירת נביאים, ושלא כדברי הראשונים ז"ל שרצה לעוקרו שלא להתענות בו כלל, אלא רצה לעוקרו לבטל ממנו רחיצה וסיכה וכולהו דיני דחומרי דתענית, וחכמים לא הודו לו בזה לפי שהוכפלו בו צרות ואין ראוי לנו להקל בו, אע"פ שאפשר כן מגזירת נביאים ברצו,⁵³ אלא שישראל חסידים לא רצו להקל בו מטעם זה, ולפיכך היו שלוחים יוצאים בו משא"כ בשאר תעניות, וזה טעם קצת רבותי והוא טעם נכון וברור.⁵⁴

וכן כתב הרמב"ם :

ארבעה ימי צומות אלו הרי הן מפורשים בקבלה, צום הרביעי וצום החמישי וצום

51. ולכן סבור הרשב"א שמי שלא רוצה להתענות תעניות אלו היום – רשאי.
52. כוונתו שרצה לעשות את תשעה באב כמו צום י"ז בתמוז. ולא כמו שכתב הרשב"א שרצה לעוקרו לחלוטין.
53. כלומר הנביאים גזרו שבזמן שאין שמד ואין שלום תלוי הדבר ברצונם של ישראל, והם רשאים להחליט על אופיו של הצום.
54. לפי הריטב"א תשעה באב הוא תענית ציבור ואין צורך בקבלת התענית, בעוד ששאר הצומות הן בגדר תענית יחיד וצריך בהן קבלה מחודשת מידי שנה כפי שכתב במסכת ר"ה דף יח ע"ב: "ומעתה לכל השיטות האלו אף תמוז וטבת מקובל הוא עלינו, ואין על יחיד וצבור לעקרו שכבר רצו כל ישראל וקבלום עליהם כתענית יחידים, אלא דמכל מקום אפשר דבעו קבלה מבעוד יום כתענית יחידים, מה שאין כן בט"ב". דברים אלו הם לשיטתו שהצומות הללו הם מכח המנהג ולא מדברי קבלה ותקנת הנביאים. גם הגר"א בביאורו לשולחן ערוך (סימן תקנ"ב) כתב ששלוש התעניות הם בבחינת תענית יחיד ורק תשעה באב הוא תענית ציבור, כפי שכתוב (מסכת תענית דף יב ע"ב) "אין תענית צבור בבבל אלא תשעה באב בלבד". להלכה כתב המשנה ברורה (סימן תקס"ז, ס"ק ה) שגם בשאר הצומות אין צריך קבלה ולכן אסור לטעום בהן ולפלוט כמו ביום הכיפורים ותשעה באב. ואין דברי הריטב"א הללו סותרים למה שכתב בסוף מסכת תענית שאם חלו אחד מד' הצומות בתוך שבעת ימי שמחתו של חתן, חייב הוא להתענות בהם, כי הם תעניות דרבים. כי אולי כוונתו שהם תעניות רבים כי כבר רצו כל ישראל לקבלם עליהם כתעניות יחיד.

השביעי וצום העשירי וכו'. ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות, ובשלשה עשר באדר.

רמב"ם פרק ה' מהל' תעניות הלכה ד'

וכפי שהסביר דבריו ה"מגיד משנה" שם: 55

נהגו כל ישראל וכו'. תלה רבינו ענינו במנהג, לפי שנתבאר בגמרא שם שבזמן שיש שלום, דהיינו לכשיבנה בית המקדש, הן לששון ולשמחה, אין שלום ואין גזרה ידועה על כל ישראל – רצו מתעניין רצו אין מתעניין, חוץ מתענית תשעה באב הואיל ונכפלו בו צרות. ועכשיו נהגו הכל כמו שכתב רבינו, והרי הן חובה על כל ישראל עד שיבנה בית המקדש.⁵⁶

וכך הסיק בעל ה"אבני נזר" על סמך הרשב"א והריטב"א:

הנה בחידושי רשב"א וריטב"א פרק קמא דראש השנה דמעיקר דדינה גם תשעה באב ברצון תליא מילתא, וחכמים גזרו בתשעה באב להתענות אפי' רצו שלא להתענות. אם כן שוב הוי דרבנן.⁵⁷ ומותר ביולדת תוך ל' וכל שכן במקום חולי ממש. ובזמן הט"ז⁵⁸ לא ה' החידושי הרשב"א בדפוס, שנדפס פעם ראשונה בזמן המשנה למלך, וחי' ריטב"א ר"ה נדפס ראשונה בזמנינו. לכן ברור שלא להתענות כלל ותאכל מיד בבוקר. וה' יזכינו להיות הצומות לששון ולשמחה בב"א.

שו"ת "אבני נזר" חלק אורח חיים סימן תקמ

לעומת זאת פסק הטור כדברי הרמב"ן, שתעניות אלו הן תקנת נביאים:

הלכך הכל חייבין להתענות מדברי קבלה ומתקנת נביאים. ומיהו כולם מותרים ברחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה, ואין צריך להפסיק בהן מבעוד יום, חוץ מתשעה באב. ואם חלו בשבת נדחין עד אחר שבת:
"טור אורח חיים" סימן תקנ⁵⁹

55. וכן כתב הרב עובדיה יוסף ("יביע אומר" ח"א, לג, ב) בדעת הרמב"ם עפ"י דברי הרב המגיד, אלא שבהמשך דבריו (שם ס"ק ד) הביא בשם ה"בית יוסף" (סי' תרפ"ו) נוסחה אחרת בדברי הרמב"ם ממנה עולה שרק צום יג' אדר הוא מכוח מנהג, בעוד ששאר הצומות הם מדברי קבלה ותקנת הנביאים.

56. בנקודה זו הוא חולק על הרשב"א וסובר שהתענית חובה ואינה תלויה ברצון הציבור.

57. גם ה"מנחת חינוך" בסימן שא' כותב כמה פעמים שהצומות היום הם מדרבנן.

58. ה"ט"ז" הבחין בין תשעה באב שהוא מדברי קבלה וכמוהו כתורה, לבין שאר הצומות שהם מדרבנן.

59. ראה ב"בית יוסף" על הטור שכתב שכל דברי הטור הם עפ"י הרמב"ן. משום מה בשו"ע השמיט המחבר את התוספת: "מדברי קבלה ומתקנת הנביאים".

וכזו היא מסקנת "ערוך השולחן":⁶⁰

והאידינא בעוונותינו הרבים מזוללים בתעניות אלו, ועתידים ליתן את הדין. דכל מי שהוא בריא, אסור לו לפרוש מן הציבור ועובר על מצות עשה דדברי קבלה. ואף מי שצריך לאכול מפני חולשתו, לא יאכל סעודתו כבכל הימים, אלא מאכל ומשקה לקיום גופו בלבד, וכן אנו נוהגים:

"ערוך השולחן" אורח חיים סימן תקמט

את מחלוקת הרמב"ן והרשב"א ניתן להסביר כך: הרמב"ן סבור שבזמן שהציבור רצה וקיבל עליו את הצומות, הם חזרו להיות תקנת הנביאים,⁶¹ כי הנביאים תלו את תקנתם ברצון הציבור. אולם הצום לא חייב להיות באותה מתכונת שהנביאים תיקנו, כי הציבור הסכים לקבל עליו את תקנת הנביאים רק בתנאי שהצום יתחיל מהבוקר ולא יכלול את כל שאר העינויים.⁶² לעומת זאת סבור הרשב"א שהנביאים תיקנו רק לשעת השמד או לשעת שלום, ברם לשעת הביניים שהיא לא שלום ולא שמד הם לא תיקנו תענית כלל,⁶³ והכל תלוי במנהג ישראל.⁶⁴ ברם אין זה מחייב שמי שסובר שהצום הוא מכוח המנהג - הוא אינו חובה, שהרי הריטב"א והמגיד משנה סבורים שהצום הוא מכוח

60. אף על פי שגם המשנה ברורה סימן תקמט ס"ק א כתב לכאורה כן: "חייבים להתענות וכו' - והוא מדברי הנביאים כדכתיב בקרא (זכריה ח) צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי", לא ברור לי אם כוונתו שגם כיום הצומות הללו הם מדברי נביאים או שכך היה מתחילה.

61. ומתי היה הדבר ומי היו אלו שהחליטו להקל בכל שלוש התעניות? לדעת הגר"א (ביאורי הגר"א על השו"ע סימן תק ס"ק ב) היה זה רבי יהודה הנשיא שרחץ בקרונה של ציפורי ב"י בתמוז (מסכת מגילה דף ה ע"ב) וביקש לעקור תשעה באב, (לא את הצום עצמו אלא את שאר החומרות), כי בימיו נחו ישראל מהצרות הרבות, ולא הודו לו חכמים ביחס לתשעה באב. ב"חידושי הריטב"א" (מסכת תענית דף כו עמוד ב) כתוב שכבר בבית שני (כנראה כשראו את החורבן קרב ובא) רצו כל ישראל וקבלו עליהם ואי אפשר לשום אדם לפרוץ גדרם והפורץ גדר ישכנו נחש.

62. בכך מיושבת קושיית הב"ח (סימן תק"ט) שאם כל ארבע התעניות הם מדברי קבלה, אז מדוע הם שונים זה מזה. את תשובתו של הב"ח לצערי הרב לא הבנתי.

63. ולכאורה צודק הרשב"א שהנביאים תיקנו רק בשני המצבים הללו ולמצב הביניים הם לא התייחסו, ומניין הסיק הרמב"ן שיש תקנת נביאים גם למצב הביניים? וכן הקשה ב"שו"ת דברי יציב" חלק אורח חיים סימן רלב: "אך לכאורה מנ"ל הך גדר דרצו באין שלום ואין שמד, דהא בקרא לא חזינן אלא צום או שמחה?". ונראה לומר שלא סביר שהנביאים השאירו חלל ריק מבלי לקבוע מה יעשו בו, אלא ודאי דעתם הייתה שבמצב ביניים זה, הרשות נתונה בידינו לקבוע לכאן או לכאן. וראה גם תשובתו של ה"דברי יציב".

64. וכך ניסח הרב יהודה יקותיאל הלברשטם, הרבי מקלויזנבורג בספרו "שו"ת דברי יציב" (או"ח סימן רלב) את שני צדדי הספק: "ויש לעיין בהך דרצו, אם זה דין בפני עצמו, דמדברי קבלה יש רק או שלום או שמד, או שמעיקרא דמילתא כך הוא מדברי קבלה, דאם ירצו יתענו ויהא על זה חומר דברי קבלה".

המנהג, ואף על פי כן הוא חובה. וכן פסק רבי יוסף קארו בשו"ע (סימן תקמט סעיף א') "שחייבים להתענות בתשעה באב ובי"ז בתמוז ובג' תשרי ובי' בטבת מפני דברים הרעים שאירעו בהם".

אף על פי שלאחר חורבן בית שני היו צומות אלו תלויים ברצון העם, בזמן שלא היה שמד, טוען הריטב"א (ראש השנה יח ע"ב), שלא הייתה כנראה שום תקופה בישראל אחר חורבן בית שני שלא צמו את הצומות הללו:

ומכל מקום אפשר היה לומר כי מעולם לא נתבטל מישראל לאחר החורבן תענית בתמוז וטבת, כי האיך תכפול ותקום פעמיים צרה ויהיו אוכלים ושותין בהם? אלא חומרי תענית הוא שנתבטלו מהם שלא יאסרו בהם אלא באכילה ושתיה ושלא יפסקו מבעוד יום.

בעל ה"מגן אברהם" (סימן תק"נ ס"ק ג) הגדיל לעשות ומציע לבעלי הנפש לנהוג בכל הצומות כמו בצום תשעה באב:

מותרים ברחיצה וכו' – לפי שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בה [ר"ן],⁶⁵ ולכן בעל נפש יחמיר בכולן כמו בט"ב חוץ מחליצת מנעל, שלא יהא כחוכא ואישלולא [של"ה], ומ"מ בליל טבילה לא יפרוש מאשתו.

מה דין תעניות אלו כיום, אם יש שמד?

כל מה שכתבנו נכון ויפה כשאין שמד, אולם כשיש שמד – חייבים כולם להתענות עינוי מלא בכל ארבע התעניות, כמו בתשעה באב, וכפי שנראה מדברי הרמב"ן:

הא מעיקר דינא אסור הוא ברחיצה למתענין בו... הא למתענין בו מן הדין אסורין ברחיצה כדפרישית, אלא מיהו האידינא פוק חזי מה עמא דבר. ופירוש דבריו: אף על פי שעיקר הדין הוא שימי התענית אסורים ברחיצה כפי שנתבאר, אבל המנהג אינו כך, וצא וראה כיצד נוהג העם. גם הרשב"ץ (בתשובה שהובאה לעיל) סבור שבכל המקומות שיש בהם שמד, צריך להתענות עינוי מלא:

ויצא לנו מזה שאותם שהם במקום השמד, והשמד הוא עליהם, חייבין בהם באותן חומרות, אלא שתקנתן קלקלתן, שמחמת אונסן נפטרו אפי' מט' באב ויום הכיפורים ושאר התורה. ומה שלא הזכרו בגמרא חומרות אלו בשאר תעניות, הוא, שלפי שהדבר הוא מטלטל בדין בין רצו בין ללא רצו, לא שנאום בהן, דתנא מילתא פסיקתא תני. וזה כתב הרמב"ן ז"ל...

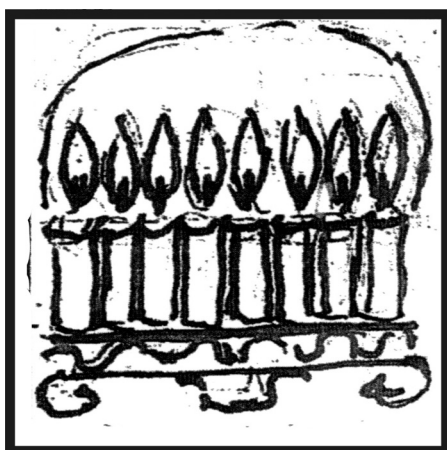
65. אין זה מלשון הר"ן אלא טעם שהוסיף ה"מגן אברהם" לדברי הר"ן.

והוא הדין לשאר צומות היכא דאיכא שמד שהן חייבים להפסיק מבעוד יום. ואסורין ברחיצה ובכלהו אחריני דלא תלו באבילות אלא בעינוי. הרחמן יזכנו לראות בבנין הארץ ויהפוך אבלנו לששון ולשמחה וינחמנו מיגוננו אמן.⁶⁶

אולם בטור ובשו"ע לא מצאנו שפסקו כך להלכה. נראה מדבריהם שהמנהג גבר על שורת הדין, כך שכיום אין הבדל בין שעת שמד לשעה שאינה של שמד, ובכל המקרים הצום מתחיל מהבוקר, ואין נוהגים בו כחומרות של תשעה באב.

66. ב"שו"ת דברי יציב"י הנ"ל הקשה שיש סתירה בדברי הרשב"ץ, שבתשובה הזו הרשב"ץ כתב שהתעניות כיום הם תקנת חכמים, ואילו בחלק ג' של ספרו סימן ח' כתב שהם מדברי קבלה ותקנת נביאים, והשיב שבחלק ג' הרשב"ץ התייחס למקרה שהיה בשעת השמד שאז לכל הדעות התענית היא מדברי קבלה ותקנת הנביאים.

חנוכה

שער חנוכה

- חנוכה – גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון** 135
- 135 קריאת התורה של חנוכה.
- 135 חנוכת המשכן והדלקת המנורה.
- 136 בהעלותך את הנרות – נרות חנוכה.
- 137 חנוכת חשמונאי הייתה למעשה חנוכת בית שני.
- 139 חנוכת המזבח לעומת חנוכת המנורה.
- 140 מנורת זכריה (פרק ד).
- 142 שלך לעולם ושלחם לשעה.
- 144 חכם עדיף מנביא.
- 145 מדוע בניין הבית הראשון היה מושחת על חיל וכוח?
- חנוכה – הידור מצווה** 149
- 149 מהדרין ומהדרין מן המהדרין.
- 151 לדעת התוס' אי אפשר לקיים שניהם.
- 151 לדעת הרמב"ם אפשר וצריך לקיים שניהם.
- 152 הסבר מחלוקת התוס' והרמב"ם לפי הגר"א.
- 153 בהידור מצווה אפשר לעשות כבית שמאי.
- 154 לדעת התוס' ההידור במצווה ולדעת הרמב"ם ההידור באדם.
- 155 מדוע בהידור מצווה אפשר לפסוק כבית שמאי?
- 155 בית שמאי "בכוח" ובית הלל "בפועל".
- 156 מקורו ושורשו של "הידור מצוה" הוא באחרית הימים.
- כתר כהונה וכתר מלוכה, הילכו יחדו?** 158
- 158 א. כתר כהונה לחוד וכתר מלכות לחוד.
- 160 ב. הפרדת רשויות בתקופת המדבר.
- 162 ג. עלי הכהן, היה מלך וכהן גדול ואב בית דין.
- 164 ד. כתר תורה (משפט) לחוד וכתר מלוכה לחוד.
- 166 ה. על מלכים המתפרצים אל כתר הכהונה.
- 168 ו. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש - האחדות הכוללת.
- 170 ז. ישראל ואומות העולם.